

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права Київський міжнародний університет

ORCID: 0000-0001-6377-2364

БІСЮК Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права, ПЗВО «Київський міжнародний університет»

<https://orcid.org/0000-0002-1570-2721>

САПАРОВА Анастасія Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу Державний торговельно-економічний університет

ORCID: 0000-0001-5569-8192

УДК 341.4:351.853

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.1.71>

У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження міжнародно-правових засад захисту культурної спадщини з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних із збройними конфліктами, незаконним обігом культурних цінностей та поширенням незаконних пошукових робіт. Проаналізовано еволюцію міжнародно-правового регулювання охорони культурної спадщини, починаючи від Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років до сучасної системи універсальних міжнародних договорів, зокрема Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та її додаткових протоколів.

Обґрунтовано, що сучасна система міжнародного захисту культурної спадщини має комплексний характер і охоплює три взаємопов'язані напрями: захист під час збройних конфліктів, протидію незаконному переміщенню культурних цінностей та охорону світової культурної спадщини. Особливу увагу приділено археологічній спадщині як найбільш уразливому елементу, цінність якого визначається не лише матеріальними характеристиками артефактів, але й їх контекстом.

Встановлено, що незаконні пошукові роботи становлять одну з ключових загроз культурній спадщині, оскільки призводять до руйнування культурного шару, втрати стратиграфічної інформації та зниження наукової цінності

археологічних об'єктів. Досліджено міжнародно-правові механізми протидії незаконному обігу культурних цінностей, зокрема положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 року та Конвенції УНІДРОІТ 1995 року.

Обґрунтовано, що кримінальна відповідальність виступає важливим елементом забезпечення ефективності міжнародно-правових норм, зокрема у контексті кваліфікації руйнування культурної спадщини як воєнного злочину. Визначено основні проблеми правозастосування та окреслено перспективи розвитку міжнародно-правового захисту культурної спадщини, включаючи посилення міжнародної кримінальної юрисдикції, удосконалення механізмів реституції та впровадження цифрових технологій.

Ключові слова: культурна спадщина, археологічна спадщина, артефакт, кримінальна відповідальність, незаконні пошукові роботи, культурні цінності, міжнародне право, міжнародно-правовий захист, ЮНЕСКО.

Постановка проблеми

У сучасній доктрині міжнародного права культурна спадщина розглядається як комплексне правове явище, що поєднує матеріальні та нематеріальні елементи, які мають історичну, наукову, естетичну

та соціокультурну цінність. Її збереження виступає не лише обов'язком держав, але й імперативом міжнародного співтовариства, що випливає із концепції спільного надбання людства. Актуальність дослідження зумовлена загостренням загроз культурній спадщині в умовах збройних конфліктів, інтенсифікацією незаконного обігу культурних цінностей та поширенням незаконних пошукових робіт. Особливої уваги потребує археологічна спадщина, яка характеризується високим рівнем вразливості та незворотністю втрат у разі її пошкодження. Історично культурні цінності розглядалися як об'єкт правомірного привласнення під час війни, що зумовило формування відповідних міжнародно-правових обмежень лише наприкінці ХІХ століття. Наукова новизна полягає у концептуалізації незаконних пошукових робіт як самостійного фактору деструкції культурної спадщини та інтеграції кримінально-правового виміру у загальну систему міжнародно-правового захисту.

Метою статті є системне дослідження міжнародно-правових засад захисту культурної та археологічної спадщини, а також визначення проблем правозастосування та перспектив їх подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики

Проблематика захисту культурної спадщини розробляється в межах міжнародного гуманітарного та культурного права. У працях К. Зомборі, Дж. Томана, К. Форреста обґрунтовано концептуальні засади міжнародно-правового захисту культурних цінностей. Вітчизняні дослідження акцентують увагу на сучасних викликах, пов'язаних із війною та незаконним обігом культурних об'єктів

Виклад основного матеріалу

Захист культурної спадщини від знищення або розкрадання є незмінно актуальним для людства з 1090 року до н.е., який сумнозвісне відомий як «рік гієн». Саме цього року, за фараона Рамзеса ХІ, на тлі катастрофічної економічної кризи, з'явилися «чорні копачі» – розкрадачі гробниць, вна-

слідок чого було припинене поховання в Долині Царів.

У сучасному міжнародному праві сформувалася цілісна система захисту культурної спадщини, яка охоплює три взаємопов'язані напрями: захист у період збройних конфліктів, протидію незаконному обігу культурних цінностей та охорону світової культурної спадщини. Культурна спадщина розглядається як багатовимірна категорія, що поєднує: матеріальні об'єкти (пам'ятки, артефакти); нематеріальні елементи (традиції, знання); соціокультурний контекст.

Археологічна спадщина є специфічним елементом цієї системи, оскільки її цінність визначається не лише самими об'єктами, але й їх просторово-часовим контекстом.

Необхідність забезпечення захисту культурних цінностей та об'єктів виникла в умовах війни і вперше була визнана в міжнародному гуманітарному праві (Гаазькі конвенції та регламенти 1899 та 1907 років). З того часу міжнародне право значно розвинулося, і на універсальному та регіональному рівнях було ухвалено велику кількість міжнародних документів щодо захисту культурної спадщини в мирний час. Наразі складну міжнародну систему захисту культурної спадщини можна розділити на такі три сфери: (1) захист культурної спадщини під час збройних конфліктів та війни, (2) захист культурної спадщини від незаконного переміщення та (3) захист світової культурної спадщини [1, с. 243].

З давніх-давен неписані закони війни дозволяли воюючим сторонам конфіскувати або знищувати вороже майно («право на грабунок»), тоді як знищення культурної спадщини використовувалося як цілеспрямована стратегія підризу бойового духу як військовослужбовців, так і цивільного населення. Саме тому найперші міжнародні документи, що регулювали ведення військових дій – Гаазькі конвенції та регламенти 1899 і 1907 років, а згодом – ІV Женевська конвенція 1949 року та її Перший і Другий додаткові протоколи 1977 року – офіційно забороняли грабування та навмисне знищення майна.

Питання захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів було також

визнано у так званому «Пакті Реріха», прийнятому у 1935 році в рамках Панамериканського союзу [2].

Визначною міжнародною угодою щодо захисту матеріальної культурної спадщини в умови війни стала Конвенція ЮНЕСКО 1954 року [3] про охорону культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Конвенція 1954 року стала першим міжнародним договором, присвяченим виключно захисту культурної спадщини. Ухвалення Конвенції 1954 була прямою реакцією на масове знищення численних історичних пам'яток та культурних об'єктів під час Другої світової війни.

Окрім загального захисту, яким користується вся культурна спадщина, Конвенція 1954 року вводить режим особливого захисту для обмеженої категорії культурної спадщини, що має надзвичайно велике значення. Особливий захист надається культурним цінностям шляхом їх внесення до «Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під особливим захистом».

Щодо таких культурних цінностей держави зобов'язані забезпечити їхній імунітет, утримуючись від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти них, та від будь-якого використання таких цінностей або прилеглої до них території у військових цілях (стаття 9). Крім того, за певних умов Конвенція 1954 року забезпечує імунітет для транспортування культурних цінностей, а також для персоналу, який займається захистом культурних цінностей (статті 12–15). Конвенція 1954 року створила особливий знак, який називається «Блакитний щит», щоб полегшити розпізнавання культурної спадщини, що підпадає під режим захисту, передбачений Конвенцією (стаття 6). Він може використовуватися окремо для позначення об'єкта, що перебуває під загальним захистом, а тричі повторений у трикутній формі, такий знак позначає культурні цінності, що перебувають під режимом особливого захисту (статті 10, 16–17).

Положення Конвенції 1954 року були доповнені двома додатковими протоколами. Перший додатковий протокол був прийнятий у 1954 році з метою запобігання вивезенню культурних цінностей та забез-

печення реституції незаконно вивезених предметів. Другий додатковий протокол був прийнятий після Другої війни в Перській затоці та війни в колишній Югославії на початку 1990-х років, які супроводжувалися величезними руйнуваннями культурної спадщини.

Протокол мав на меті усунути деякі недоліки Конвенції 1954 року, що виявилися під час її застосування (наприклад, обмежене застосування режиму особливого захисту або відсутність адекватних санкцій для окремих винних осіб). Протокол 1999 року встановив новий механізм, який називається режимом посиленого захисту, для забезпечення більш ефективного захисту культурних цінностей, що мають найважливіше значення для людства (стаття 10). Він також встановив індивідуальну кримінальну відповідальність та передбачив кримінальні санкції за порушення, спрямовані проти культурної спадщини (стаття 15).

Гаазька конвенція 1954 року разом із Правилами її виконання, які є її невід'ємною частиною, а також Протоколи 1954 та 1999 років розглядаються деякими авторами як найцінніші інструменти захисту культурних цінностей у сучасному міжнародному праві [4, с. 15].

ЮНЕСКО регулярно публікує звіти про стан української спадщини під час війни. Наприклад, у лютому 2024 р. на офіційному сайті ЮНЕСКО вийшла стаття про підтверджені обстріли та руйнування культурних об'єктів: тільки з початку 2022 р. зафіксовано пошкодження майже 500 українських об'єктів спадщини [5].

За даними Міжнародного кризового центру, ЮНЕСКО у період із лютого 2022 року зафіксувало руйнування двох археологічних об'єктів: розкопки давніх поселень у Старій Богданівці та поселення біля селища Котельва в Миколаївській області, що датуються III–II тисячоліттями до н.е. [6, с. 295].

Питання захисту археологічної спадщини в умовах війни виходить за межі суто культурної проблематики і постає як важлива складова боротьби за національну ідентичність, суверенітет і право на історичне існування. Його вирішення потребує об'єднання зусиль юристів, археологів,

дипломатів та міжнародної спільноти задля реальної протидії культурному геноциду [6, с. 298].

Міжнародна занепокоєність щодо зростання комерційного попиту на об'єкти культурної спадщини та пов'язаної з цим незаконної торгівлі призвела до ухвалення в 1970 році Конвенції ЮНЕСКО про засоби заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності [7].

Конвенція 1970 року [7] є найважливішим міжнародним документом, що регулює питання незаконного переміщення культурної спадщини. Згідно з її преамбулою, культурна спадщина є одним з основних елементів цивілізації та національних культур, що є визнанням того, що культурна спадщина водночас перебуває в центрі міжнародної уваги та національних інтересів. Згідно з Конвенцією 1970 року, культурні цінності кожної держави мають бути захищені; однак саме кожна держава визначає, які культурні цінності підпадають під режим захисту.

Конвенція 1970 року покладає на держави-учасниці обов'язок протидіяти за допомогою наявних у їхньому розпорядженні засобів усім діям, що підпадають під категорію незаконного ввезення, вивезення або передачі права власності на культурні цінності (стаття 2). Будь-яке переміщення або передача права власності на культурні цінності, здійснені всупереч положенням Конвенції, вважаються незаконними (стаття 3).

Незважаючи на прийняття Конвенції 1970 року, глобальна незаконна торгівля об'єктами культурної спадщини посилилася, що виявило низку недоліків цього міжнародного документа. Одним із найважливіших недоліків Конвенції було визнано дисбаланс між обтяжливими обов'язками, покладеними на держави-експортери, та зобов'язаннями, покладеними на країни-імпортери, з огляду на те, що держави-експортери майже завжди є країнами, що розвиваються, які не мають достатніх фінансових ресурсів [8, с. 195].

Ці держави не змогли виконати обов'язки, передбачені Конвенцією, що перешкоджало досягненню цілей та застосуванню договору. З метою підвищення

ефективності захисту культурної спадщини ЮНЕСКО виступила з ініціативою прийняти правовий документ, здатний врегулювати приватно-правові аспекти незаконного обігу культурних цінностей. На підставі цієї ініціативи Міжнародний інститут уніфікації приватного права (ЮНІДРУА) у 1995 році прийняв Конвенцію про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності [9].

Вона була розроблена з метою доповнення рамок Конвенції ЮНЕСКО 1970 року шляхом розгляду культурної спадщини як приватної власності. Конвенція 1995 року передбачає можливість подання вимог про реституцію викрадених та повернення незаконно вивезених культурних цінностей (стаття 1). Вона встановлює систему повернення культурної спадщини законному власнику у разі викрадення майна (статті 3 та 4) або державі-експортеру, якщо культурні цінності були незаконно вивезені (статті 5–7).

Хоча Конвенція ЮНЕСКО 1970 року є частиною міжнародного публічного права, Конвенція ЮНІДРУА 1995 року є, по суті, інструментом міжнародного приватного права.

Міжнародні договори, що стосуються охорони світової культурної спадщини та ухвалені під егідою ЮНЕСКО, включають: Конвенцію 1972 року про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини [10], Конвенцію 2001 року про охорону підводної культурної спадщини [11], Конвенцію 2003 року про охорону нематеріальної культурної спадщини [12], та Конвенцію 2005 року про різноманіття форм культурного самовираження [13].

Міжнародне співробітництво у сфері охорони культурної спадщини тривалий час ґрунтувалося переважно на принципі, що культурна спадщина є спільним надбанням людства, як це було вперше зафіксовано у Конвенції ЮНЕСКО про всесвітню спадщину 1972 року. У Конвенції про нематеріальну культурну спадщину 2003 року культурна спадщина також була визнана джерелом цінності для місцевих громад та окремих осіб, як фундаментальний аспект їхньої власної унікальної культурної ідентичності. Незабаром після цього охорона культур-

ної спадщини була чітко визнана питанням прав людини, оскільки культурна спадщина тісно пов'язана з людською гідністю та ідентичністю [14].

Археологічна спадщина характеризується особливою вразливістю, що зумовлено її латентним характером та залежністю від контексту. У цьому зв'язку незаконні пошукові роботи становлять одну з найбільш серйозних загроз. З наукової точки зору, такі дії призводять до: втрати стратегічної інформації; руйнування культурного шару; зниження наукової цінності артефактів.

З правової точки зору, незаконні пошукові роботи порушують міжнародні зобов'язання держав щодо охорони культурної спадщини та сприяють формуванню нелегального ринку культурних цінностей.

Система міжнародно-правового регулювання незаконного обігу культурних цінностей базується на поєднанні публічно-правових та приватно-правових інструментів. Конвенція ЮНЕСКО 1970 року закріплює основні принципи протидії незаконному переміщенню культурних цінностей. Водночас Конвенція ЮНІДРУА 1995 року встановлює механізми реституції та повернення культурних об'єктів. Ці інструменти формують комплексний правовий режим, спрямований на мінімізацію незаконного обігу артефактів.

Кримінально-правовий вимір є ключовим елементом забезпечення ефективності міжнародно-правових норм. Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 року [15] передбачає кримінальну відповідальність за серйозні порушення. У сучасній практиці руйнування культурної спадщини кваліфікується як воєнний злочин, що підпадає під міжнародну юрисдикцію. Водночас ефективність притягнення до відповідальності обмежується: складністю доказування; політичними факторами; відсутністю універсальних механізмів примусу.

Міжнародний механізм захисту культурної спадщини включає діяльність міжнародних організацій, судових інституцій та національних органів. Особливу роль відіграє ЮНЕСКО, яка забезпечує координацію міжнародного співробітництва та розроб-

ку стандартів. Функціонування цієї системи ґрунтується на принципах: міжнародної солідарності; взаємодії держав; універсальності культурної спадщини.

Сучасні виклики характеризуються комплексністю та багатовимірністю. До них належать: збройні конфлікти; незаконні пошукові роботи; цифровізація незаконного обігу; зростання попиту на артефакти.

Водночас спостерігається трансформація міжнародно-правового регулювання у напрямі: криміналізації правопорушень; цифровізації охорони культурної спадщини; інтеграції прав людини.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що міжнародно-правовий захист культурної спадщини є складною, багаторівневою системою, яка охоплює різні галузі міжнародного права. Археологічна спадщина виступає найбільш уразливим елементом цієї системи, що обумовлює необхідність її спеціального правового захисту. Незаконні пошукові роботи є одним із ключових чинників руйнування культурної спадщини, що потребує комплексного правового реагування. Кримінальна відповідальність відіграє визначальну роль у забезпеченні ефективності міжнародно-правових норм, однак її реалізація потребує подальшого вдосконалення.

Перспективи розвитку полягають у: формуванні універсального механізму міжнародної кримінальної відповідальності; удосконаленні процедур реституції артефактів; створенні глобальних цифрових реєстрів; посиленні контролю за археологічними дослідженнями; протидії незаконним пошуковим роботам.

Таким чином, захист культурної спадщини постає як пріоритетний напрям розвитку сучасного міжнародного права, що потребує подальшої теоретичної розробки та практичного вдосконалення.

Література

1. Zombory K. The Protection of Cultural Heritage in International Law // International Law From a Central European Perspective / ed. by A. Raisz. Budapest: Central European

Academic Publishing, 2022. P. 239–262. DOI: https://doi.org/10.54171/2022.ar.ilfcec_11

2. The Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact), adopted in Washington on April 15, 1935, under the auspices of Pan-American Union. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/roerich-pact-1935>

3. Гаазька Конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту: підписана 14.05.1954 р., ратифікована СРСР (дата передачі ратифікаційної грамоти СРСР – 04.01.1957 р.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_157

4. Toman J. The Hague Convention – A Decisive Step taken by the International Community. *Museum International*. 2005. 57(4). P. 7–31. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2005.00538.x>.

5. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. UNESCO, 16 Apr. 2025. URL: <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damage-assessment>.

6. Флященко О. Міжнародно-правове регулювання охорони археологічної спадщини під час війни. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2025. №1 (49). С. 291–302.

7. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності: прийнята ЮНЕСКО 14.11.1970 р., ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10.02.1988 р. № 5396VXI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5396-11#Text>

8. Forrest C. *International Law and the Protection of Cultural Heritage*. Abingdon; New York: Routledge, 2010.

9. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects, adopted in Rome on 24 June 1995, UN Treaty Series vol. 2421, №. 43718. URL: <https://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.pdf>

10. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: прийнята ЮНЕСКО 16.11.1972 р., ратифікована Указом Президії Верховної Ради

УРСР від 04.10.1988 р. № 6673-XI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_089

11. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини: прийнята ЮНЕСКО 02.11.2001 р., ратифікована Законом України від 20.09.2006 р. № 164-V. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_c52

12. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини: прийнята ЮНЕСКО 17.10.2003 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_d69

13. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження: прийнята ЮНЕСКО 21.10.2005 р., ратифікована Законом України від 20.10.2010 р. № 1811-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text

14. Shaheed F. Report on the Access to and Enjoyment of Cultural Heritage. UN Human Rights Council, 21 March 2011. A/HRC/17/38.

15. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

Tkachenko O. V., Bisyk O.S., Saparova A. O.
**PROTECTION OF CULTURAL
HERITAGE: INTERNATIONAL AND
LEGAL PRINCIPLES**

The article carries out a comprehensive theoretical and legal study of the international legal principles of cultural heritage protection, taking into account modern challenges associated with armed conflicts, illegal trafficking of cultural values, and the spread of illegal prospecting. The evolution of international legal regulation of cultural heritage protection is analyzed, starting from the Hague Conventions of 1899 and 1907 to the modern system of universal international treaties, in particular the UNESCO Convention of 1954 and its additional protocols.

It is substantiated that the modern system of international protection of cultural heritage is complex and covers three interrelated areas: protection during armed conflicts, counteraction to the illegal movement of

cultural values, and protection of world cultural heritage. Particular attention is paid to archaeological heritage as the most vulnerable element, the value of which is determined not only by the material characteristics of artifacts, but also by their context.

It has been established that illegal exploration activities constitute one of the key threats to cultural heritage, as they lead to the destruction of the cultural layer, the loss of stratigraphic information and the reduction of the scientific value of archaeological sites. International legal mechanisms for combating the illicit trafficking of cultural property have been studied, in particular the provisions of the 1970 UNESCO Convention and the 1995 UNIDROIT Convention.

It has been substantiated that criminal liability is an important element in ensuring the effectiveness of international legal norms, in particular in the context of qualifying the destruction of cultural heritage as a war crime. The main problems of law enforcement have been identified and the prospects for the development of international legal protection of cultural heritage have been outlined, including the strengthening of international criminal jurisdiction, the improvement of restitution mechanisms and the introduction of digital technologies.

Keywords: cultural heritage, archaeological heritage, artifact, criminal liability, illegal exploration, cultural values, international law, international legal protection, UNESCO.